

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

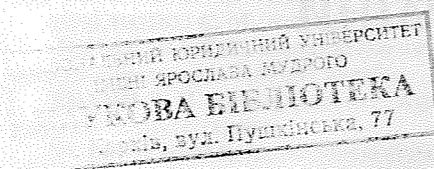
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

© Національна академія правових наук України, 2016
© Інститут держави і права імені В. М. Корецького
НАН України, 2016
© Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого, 2016
© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання й запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його сусідів. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувалася протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

1932); Донецьку (3 черв. 1932), Черніг. (7 жовт. 1932), Житомирську, Миколаїв., Полтавську та Кам'янець-Подільську (з 1954 – Хмельницька), усі – 22 верес. 1937; Запоріз., Кіровоградську, Сумську (усі – 10 січ. 1939). Крім того, Донецьку обл. 3 черв. 1938 було поділено на Сталінську (з 1961 – Донецька) і Ворошиловградську (у 1961–70 та з 1990 Луганська обл.). Згодом (4 груд. 1939) із приєднаних до України земель було утворено Волин., Дрогобицьку, Львів., Ровенську (тепер – Рівненська), Станіславську (з 1962 – Івано-Франківська), Тернопільську обл. Невдовзі утворилися Акерманська (із 7 груд. 1940 – Ізмаїльська) та Чернів. (обидві – 7 серп. 1940), Херсонська (30 берез. 1944), Закарпат. (22 січ. 1946), Черкас. (7 січ. 1954) обл. У 1954 Україні зі складу РРФСР було передано Кримську обл.; тоді ж ліквідовано Ізмаїльську то Дрогобицьку обл. Надалі значних змін в адм.-тер. поділі УРСР не відбувалося.

УСРР/УРСР вважалася д-вою диктатури пролетаріату, а з 1960-х – загальнонародною д-вою. До прийняття Конституції 1919 не існувало чіткої структури вищ. органів влади республіки. Крім Всеукр. з'їзду рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, ВУЦВК і Народного секретаріату, на чолі д-ви стояли надзв. органи: Всеукр. бюро для кер-ва повстанською б-бою проти нім. окупантів (Повстанська дев'ятка, Повстанський народний секретаріат), Всеукр. центр. ВРК, Тимчасовий робітн.-сел. уряд України. Конституція 1919 встановила, що центр. органами влади УСРР є Всеукр. з'їзд

рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, ВУЦВК та РНК УСРР. Конституція 1929 додала до цього переліку Президію ВУЦВК та наркомати. Протягом кількох місяців у 1919–20 найвищу владу в д-ві мав надзвичайний, не передбачений Конституцією, орган – Всеукр. ревком. Нова структура вищ. органів влади (ВР УРСР, Президія ВР УРСР і РНК УРСР) була закріплена Конституцією 1937. Найвищ. суд. органами в республіці в різний час були: Верх. ревтрибунал при ВУЦВК, Єдиний Верх. трибунал УСРР, Найвищ. суд УСРР, ВС УРСР.

Постійними органами влади на місцях були ради робітн., сел. і червоноармійських депутатів (з 1937 – ради депутатів трудящих, із 1978 – ради народних депутатів) та обрані ними виконкоми. Конституцією 1919 передбачалося також проведення губ., повітових і волосних з'їздів рад та обрання ними відповідних виконкомів. У 1917–20 існували назв. місц. органи влади – ревкоми, к-ти бідноти і к-ти незаможних селян.

Проголошувалася єдність центр. і місц. органів влади, які створювали єдину систему рад. Центр. органи влади поєднували законодав. (нормотворчі) та управлінські функції, а місц. ради були водночас органами місц. держ. влади й органами місц. самоврядування. Проте всупереч офіц. гаслу «Вся влада Радам!» реальну владу в д-ві мала КПУ та її кер. органи, які проводили політ. лінію ЦК ВКП(б). Керівна роль компартії в д-ві і сусп-ві була закріплена в ст. 125 Конституції УРСР 1937 і ст. 6 Конституції УРСР 1978.

УСРР/УРСР мала свої держ. символи (герб, гімн, прапор). Столицею республіки відповідно до Конституції 1919 був Харків, а з черв. 1934 – Київ.

Лит.: Фалькевич І. Радянський державний устрій. Х., 1929; Бабій Б. М. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Разнатовський І. М. Господарсько-організаторська діяльність Української Радянської держави (1945–1959). К., 1959; Фукс С. Л. Радянська держава і право в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Х., 1960; Бабій Б. М. Українська Радянська держава. 1921–1925 рр. К., 1961; Макогон С., Ткач А., Цветков В. Розвиток радянської державності на Україні. К., 1966; Стрельцов Л. М. Правове становище радянської союзної республіки. К., 1972; Яковенко Д. Т. Высшие органы государственной власти Украинской ССР в условиях строительства социализма (1917–1937). К., 1975; Рогожин А. И. Государство и право УССР в условиях империалистической интервенции и гражданской войны. К., 1987; Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди. К., 1990; Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу раннього тоталітаризму. Х., 2001; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму 1929–1941. К., 2001.

І. Б. Усенко.

УКРАЇНЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР) – представницький орган укр. політ., громад. та профес. організацій, згодом – парламент УНР (4(17) берез. 1917 – 28 квіт. 1918). Утворена за ініціативою Т-ва укр. поступовців 3–4 берез. 1917. Головою УЦР було обрано М. Грушевського (приступив до виконання своїх обов'язків 15 берез. після повернення із рос. заслання),

а його заст. – Ф. Крижанівського та Д. Дорошенка. До повернення М. Грушевського до Києва головував на засіданнях УЦР Ф. Крижанівський. Актами УЦР були постанови, ухвали, декларації, універсали, а після проголошення УНР також і закони.

Із перших днів заснування УЦР взяла на себе роль організатора укр. руху. 4 берез. на заг. зборах були ухвалені тексти вітальних телеграм до Голови Тимчасового уряду Г. Львова та міністра юстиції О. Керенського із висловленням сподівання, що у вільній Росії будуть задоволені усі закон. права укр. народу. Не маючи єдиної думки щодо майб. статусу України, УЦР у відозві «До Українського народу» від 9 берез. 1917 закликала «спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на укр. землі».

У сер. берез. 1917 було сформовано Президію УЦР, до якої увійшли М. Грушевський (голова), В. Науменко (заст.), Д. Антонович (товариш голови), С. Веселовський (писар), В. Коваль (скарбник), а також 7 комісій (фін., правничу, шкільну, агітаційну, ред., друкарських справ, маніфестаційну), інформ. та прес-бюро, що дало змогу організувати роботу за відповідними напрямками.

Укр. нац. з'їзд, що проходив у Києві 6–8 квіт. 1917 за участю представників громад. орг-цій, селян, робітників та військових, ухвалив резолюцію про те, що «тільки широка нац.-тер. автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх ін. народностей, котрі живуть на укр. землі». Вироблення проекту автономного статусу України Укр. нац. з'їзд доручив УЦР. За дорученням

з'їзду склад УЦР 8 квіт. 1917 було доповнено представниками від укр. партій, т-в та орг-цій, губерній і міст, військових, робітників, селян, учителів і студентів. Завдяки цьому УЦР стала повноважним представницьким органом народу України. Того ж дня за пропозицією М. Грушевського було обрано К-т УЦР як її викон. орган (згодом перейм. у Малу раду).

Відповідно до рішення, ухваленого на 2-му заг. збір. УЦР 22–23 квіт. 1917, робота УЦР велася посесійно, сесії могли бути черговими та екстремними і відбуватися не рідше, ніж раз на місяць. Усього упродовж 1917–18 відбулося 9 сесій УЦР. Склад Ради поповнювався самою Радою через кооптацію. У постійному режимі працював К-т УЦР. До його складу увійшли Голова УЦР та його заст., члени, обрані заг. зборами УЦР у кількості 17 чол., голови комісії УЦР, окр. особи, кооптовані К-том до його складу. К-т отримав повноваження обирати зі своїх членів секретарів і скарбника УЦР, а також голів комісії УЦР. Останні могли бути і не членами УЦР, але після обрання головою комісії ставали членами УЦР та її К-ту. Членами комісії за вибором К-ту могли бути не члени УЦР, однак тоді вони не входили до складу УЦР та її К-ту. К-т також керував роботою канцелярії УЦР.

Для організації ефективної роботи й підтримання порядку на місцях рішенням УЦР від 23 квіт. 1917 було затверджено постанови про утворення губ., повітових і міськ. укр. рад. До складу повітових рад входили представники від волосних к-тів; партій та політ. організацій, представлених у повіті; просвітніх, екон. та профес. повітових організацій

(заг. чисельність повітових рад 70–80 чол.). До складу губ. рад входили представники від повітових рад; партій та політ. орг-цій, представлених у губернії; губ. просвітніх, екон. та профес. повітових орг-цій (заг. чисельність губ. рад також складала 70–80 чол.). Великі міста прирівнювалися до повітів і формували свої ради чисельністю 80 чол., половину з яких делегували партії і політ. орг-ції, а ін. половину – екон., просвітні та профес. орг-ції. Для проведення роботи ради вибирали к-ти, чисельність яких могли встановлювати самостійно. Статут про губ., повітові та волосні укр. ради був ухвалений УЦР 28 квіт. 1917.

Гол. проблемою в діяльності УЦР на першому етапі постали її відносини з Тимчасовим урядом та переговори про визнання ним прав укр. народу на нац.-персональну автономію. Делегація УЦР до Тимчасового уряду отримала директиви: добиватися вид. декларації у справі автономії України; призначення крайового комісара для України за погодженням його кандидатури з УЦР; надання в розпорядження УЦР коштів для проведення орг-н., нац. та культ. діяльності; допущення укр. представників до участі в мирній конференції; утворення укр. м-ва чи статс-секретаріату при Тимчасовому уряді; призначення українців нач. військ. округів, українізації київ. гарнізону; українізації освіти; визнання автономності укр. церкви та ін.

Упродовж 16–21 трав. 1917 укр. делегація на чолі з В. Винниченком мала ряд зустрічей з міністрами Тимчасового уряду та провела спільні засідання разом з уряд. комісією, проте Тимчасовий уряд відхилив вимоги УЦР. Розцінюючи

таке рішення уряду як порушення проголошеного ним принципу самовизначення народів, а також те, що стихійне зростання укр. руху набирає все більших розмірів. УЦР 10 черв. 1917 оприлюднила свій I Універсал до укр. народу, в якому виклала суть своїх перемовин із Тимчасовим урядом та його небажання йти на поступки українцям. Визнаючи себе повноважною владою та беручи на себе відповідальність за становище в Україні, УЦР проголосила автономію України та закликала дружньо взятися до її розбудови не лише всіх українців, а й неукр. народи краю. Крім того, К-т УЦР ухвалив рішення про створення власного викон. органу – Ген. секретаріату, доручивши йому практичну реалізацію доручень і постанов УЦР.

Проголошенням автономії України і створенням Ген. секретаріату УЦР Тимчасовий уряд був поставлений перед фактом і змушений піти на поступки. Він погодився визнати Ген. секретаріат як вищ. орган для керування крайовими справами в Україні за умови затвердження його складу урядом, натомість УЦР мала поповнитися представниками нац. меншин. Чергові перемовини між Тимчасовим урядом та УЦР вилилися в ухвалення 3 лип. 1917 II Універсалу УЦР. Визнаючи й надалі прагнення до здобуття автономії України осн. своїм завданням, УЦР разом із тим погодилася підготувати відповідний проект за участю представників нац. меншин та подати його на затвердження Установчих зборів.

Затв. 4 серп. 1917 «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» фактично не давала можливості Ген. секретарі-

атові ефективно працювати через відсутність фінансування й обмеження його компетенції та безпосередні зв'язки міністрів і урядовців з органами влади на місцях. Уряд також затягував затвердження ген. секретарів, запропонованих УЦР. У зв'язку з цим УЦР була змушена неодноразово звертатися до Тимчасового уряду й апелювати до необхідності виконання взятих ним на себе зобов'язань. Однак ці суперечності так і не були розв'язані аж до здійснення більшов. перевороту в Петрограді й повалення влади Тимчасового уряду.

Більшов. переворот у Росії й поширення безвладдя сприяли радикалізації автономістських і самостійницьких настроїв представників УЦР. Відповідна позиція мала наслідком ухвалення 7 листоп. 1917 III Універсалу УЦР. Цим держ.-прав. актом проголошено утворення УНР та конституйовано осн. атрибути укр. державності: визначено суверенітет влади УЦР та Ген. секретаріату на тер. України, окреслено основи зовн. і внутр. політики, територію, гарантовано політ. і громадян. свободи та ін. Разом із тим УЦР у III Універсалі ставила за мету, не відділяючись від Росії, допомогти їй збудувати д-ву на засадах федерації рівних і вільних народів.

Після проголошення УНР УЦР розпочинає активну законод. роботу. На засіданнях 11 та 16 листоп. було затверджено закон про вибори до Установчих зборів УНР. З огляду на нагальну потребу ухвалення багатьох законів Мала рада 12 листоп. обрала комісію з 25 членів УЦР з представництвом від усіх фракцій для розгляду законопроектів, що вносяться Ген. секретаріатом як невідкладні. 14 листоп. було ухва-

лено закон про відстрочку призову на військ. службу і відкомандирування з військ гр-н УНР, 19 листоп. – закон про амністію. Важливе місце в справі розбудови укр. державності посідають ухвалені 25 листоп. закони про виключне право Центр. Ради вид. законод. акти УНР та про утримання Центр. Ради за держ. рахунок, закон від 2 груд. про утворення Ген. суду, а також відправлення делегації УЦР на мирні переговори з країнами Четверного союзу до Бреста.

Остання сесія УЦР у повному складі тривала з 15(28) січ. до 25 січ. (7 лют.) 1918 в умовах більшов. наступу й наростання кризових явищ у д-ві. Зовн. загроза прискорила проголошення незалежності УНР IV Універсалом та перебіг переговорів між УЦР і Четверним союзом, що завершилися підписанням 9 лют. 1918 мирного договору, а також активізувала ухвалення ряду важливих законів, зокрема про землю, 8-год роб. день та ін. У зв'язку з наступом більшов. військ УЦР була змушена залишити Київ. Після визволення Києва і аж до перевороту гетьмана П. Скоропадського УЦР вже не збиралася, відбувалися засідання лише Малої ради. На ост. засіданні 29 квіт. 1918 Мала рада ухвалила Конституцію УНР. У зв'язку із гетьман. переворотом 29 квіт. 1918 і проголошенням Укр. д-ви УЦР була розпущена гетьманом.

Лит.: Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К., 1997; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. К., 1996–1997.

О. Л. Копиленко.

УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ

1845 – крим. кодекс Рос. імперії, затв. 15 серп. 1845 царем Миколою I і введений в дію з 1 трав. 1846. Складалося з 12 розділів, які поділялися на глави, а останні – на статті (усього 2224 статті). Перший розділ Уложения містив 181 статтю, який становив Заг. частину крим. кодексу. У ній давалося поняття карного діяння – злочину і провини, визначалася форма вини і винуватості як підстави для крим. відповідальності, стадії вчинення злочину, форми співучасті, обставини, що пом'якшують чи обтяжують крим. відповідальність. Заг. частина Уложения передбачала покарання крим. та виправні (розряди, які у свою чергу поділялися на роди, а роди – на ступені покарання з вищ. та нижчою мірою). До крим. покарань було віднесено: позбавлення усіх прав стану у поєднанні зі смертною карою або засланням на каторгу, на поселення до Сибіру, на Кавказ. Позбавлення усіх прав стану тягло за собою втрату усіх привілеїв щодо стану, позбавлення права на майно, позбавлення батьк. прав, припинення подружніх стосунків. До виправних покарань належало: позбавлення усіх особливих особистих та станових прав і привілеїв, поєднане із засланням до Сибіру або ін. місця; позбавлення волі шляхом ув'язнення у фортеці, тюрмі, гамівному або робітному будинках, монастирі; тимчасовий арешт, грошове стягнення, догана тощо. Уложения зберігало тілесні покарання у вигляді побиття батоном, хлистом, палицею, мотузком. У п. п. к. т. в. 1845 передбачало гол., дод. та замінуючі покарання, тобто передбачало певне гру-

пування покарань за їх юрид. значенням при визначенні крим. відповідальності. Крім того, У. п. п. к. т. в. 1845 передбачало особливі покарання за злочини та провини по службі (напр., звільнення зі служби, зміщення з посади, зауваження, догана). Особлива частина Уложения визначала доволі складну систему злочинів (розділи II–XII): злочини проти віри, держ. злочини, проти порядку управління, посадові злочини, злочини щодо порушення законів про стани, проти життя, здоров'я, волі та гідності прив. осіб, злочини в сфері шлюбно-сімейних відносин, проти власності прив. осіб. У 1866 та 1885 було прийнято нові ред. У. п. п. к. т. в. 1845. З Уложения 1866 було виключено статті про малозначні злочини та провини положення. Уложения 1885 зберегло структурний поділ на Заг. та Особливу частини, обов'язковою умовою крим. відповідальності за Уложениям була наявність вини в дії чи в бездіяльності особи. Порівняно з ред. 1866 було доповнено новими складами держ. злочинів.

Лит.: Российское законодательство X–XX веков, т. 6: Законодательство первой половины XIX века. М., 1988; Історія держави і права України, т. 1. К., 2000.

К. М. Лисогорова.

УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (від лат. *universalis* – загальний) – адм.-політ. акти-звернення УЦР до народу у 1917–18. Усього відомо 4 Універсали, на основі яких послідовно простежується еволюція політ. поглядів членів Центр. Ради від автономії до повної незалежності України.

I Універсал (10 (23) черв. 1917) – знаковий док-т у житті укр. народу,

який вперше на офіц. рівні після кількох століть перебування укр. земель у складі ін. д-в і придушення нац. ідентичності українців проголосив автономію України. Усвідомлюючи загрозу прямої конфронтації з Тимчасовим урядом, Центр. Рада наголошувала на тому, що «Україна не відділяється від Росії», проте задекларувала суверенітет укр. народу на своїй землі та його право на формування шляхом заг., прямих і таємних виборів власного вищ. держ. та єдиного законод. органу влади – Всенародних Укр. Зборів. До проведення заг. виборів і формування Всенародних Укр. Зборів Центр. Рада проголосила себе єдиним повноважним представницьким органом укр. народу.

Інформуючи про перемовини з Тимчасовим урядом, Центр. Рада в I Універсалі оприлюднила вимоги до Тимчасового уряду: визнати право українців на автономію; запровадити при Тимчасовому уряді посаду комісара з укр. справ; дозволити обирати такого комісара в Україні; передати частину коштів, що збираються в Україні, на нац.-культ. потреби укр. народу.

Констатуючи небажання Тимчасового уряду задовольнити нац.-культ. вимоги українців та тимчасовість власних повноважень і готовність визнати верх. органом влади Установчі збори, Центр. Рада взяла на себе відповідальність за становище в Україні, закликаючи гр-н «самим творити власну долю і не допустити безладдя та занепаду».

Для нац.-культ. розбудови краю Центр. Рада встановлювала «особливий податок на рідну справу», який мав стягуватися з 1 лип. в «скарбницю УЦР».